

УДК 316.752

Мейжис І.А., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна

Мейжис Ірина Альбертівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри соціології Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Коло наукових інтересів – соціальна психологія, соціологія моралі.

ЦІННОСТІ І СОЦІАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬСТВ

У статті автор звертається до понять “цінності” та “ціннісні уявлення”, аналізує цінності сучасних суспільств і, зокрема, українського, та наводить методику їх дослідження.

The author of the article touches such concepts as “values” and “value images”, analyses the values of modern societies and Ukrainian society too, gives the methodology of their research.

Цінності – “це етичні накази”, які керують діями людей; це показник того, який сенс і яке значення люди надають своїм діям.
Фінський соціолог Ерккі Асп

Соціологи звернулися до понять “цінності” і “ціннісні уявлення” в 30-ті роки минулого сторіччя у зв'язку з дослідженням чинників, що спонукають регуляцію людської поведінки. З середини минулого століття цінності зайняли своє постійне місце в соціологічній теорії, а з кінця ХХ ст. почався етап масштабних порівняльних, крос-культурних досліджень. Цінності відносяться до тих ментальних утворень людини, які впливають на його життя і долю. І навпаки, умови життя, що постійно змінюються, також справляють свій вплив на зміст наших цінностей. Цей взаємний вплив має принципове значення, оскільки штучне спотворення соціальних уявлень про цінності може найтрагічнішим чином впливати на суспільний розвиток цілих народів. Достатньо пригадати цінності фашистської ідеології і спотворення європейських комунальних ідей в СРСР.

1. *Цінності в соціальному житті.* Людство виробило етичні цінності, які допомагають окремому індивіду сформувати свідоме ставлення до життя. Якщо філософія і етика як науки про

моральність вивчають універсальні закони моралі, то для соціології важливим аспектом стає питання, як люди набувають життєві цінності, наскільки вони поширені в суспільстві, яким є їх зміст. У соціології, що вивчає людські взаємини, акцент досліджень зосереджений на цінностях, які регулюють взаємини людей, їх поведінку в групі і суспільстві. Причому в кожному дослідженні людської поведінки неявно присутня етична складова: що можна і не можна, що правильно і ні, що добре і погано.

Спочатку до цінностей звернулися психологи. Так, Е. Шпрангер у 30-ті роки виділив шість основних ідеальних типів індивідуальності, які обумовлені орієнтацією на ті чи інші об'єктивні цінності: теоретичний тип (науки, проблема істини), економічний (матеріальні блага, корисність), естетичний (прагнення до краси форми, до самовираження), соціальний (суспільна діяльність, звернення до чужого життя), політичний (влада як цінність), релігійний (сенс життя). У кожній людині можуть бути представлені орієнтації на всі ці типи цінностей, але певною мірою і з домінуванням однієї з них. На основі даної типології особистостей Г. Олпорт, П. Вернон та Г. Ліндсейм розробили перший тест вивчення цінностей, а також з'явився тест інтересів Дж. Холланда. Пізніше психологи звернулися до дослідження ціннісних думок у зв'язку з

вивченням рівня моральної зрілості людини і особливостями засвоєння моральних норм у дитячому віці. Нарешті, в останні два десятиріччя, у зв'язку з розвитком крос-культурних досліджень, інтерес до проблеми цінностей, значно зріс. З'ясувалося, що люди, окремі групи і навіть цілі народи в своєму житті керуються різними цінностями. Всі ці цінності моральні і значущі, але по-різному формують картину світу, впливають на культурні норми і соціальну еволюцію суспільства. Так чи інакше, але цінності грають значну роль у житті людей.

У психології Д.А. Леонтьєв пропонує розрізняти власне цінності і рефлексивні ціннісні уявлення, що присутні в свідомості. Він вважає, що фактично йдеться про три групи явищ:

- 1) **цінність як знання** про суспільні ідеали, які вироблені суспільною свідомістю і присутні в узагальненому вигляді про належне в різних сферах соціального життя;
- 2) **цінність як дія, до якої прагнуть**, тобто предметне втілення суспільних ідеалів, які вимагають конкретних дій людей. Ці дії можуть бути благородними, безкорисливими, спрямованими на загальне благо і не суперечити особистим прагненням індивіда;
- 3) **цінності як особисті ідеали**, які присутні в мотиваційних структурах людини ("моделях належного") і спонукають її до реального втілення в своєму житті і діяльності.

Цінності включають потреби, прихильності, бажання, очікування у зв'язку з якими формується *тенденція вибору* (Леонтьєв). Кажучи про соціально-психологічний контекст цінностей, до виділення трьох груп явищ слід додати четверту як реально існуючу в нашому житті. Це – цінність як **критерій моральної оцінки** і етичної позиції індивіда. Вона присутня в самооцінці особи і її самосвідомості, вона визначає позицію індивіда по відношенню до інших людей, а також впливає на вибір друзів і партнерів, істотно впливає на характер міжособистих відносин. Цінності можна визначити як цілі, якими керуються люди, коли розмірковують, ухвалюють рішення і діють.

Психологічна модель побудови і функціонування мотивації людини, її розвиток у процесі соціалізації показують, що особисті цінності є джерелом індивідуальної мотивації і функціонально еквівалентні потребам. Тому можна сказати, що цінності пов'язані з, однієї сторони, із задоволенням життєво важливих біологічних потреб, а з іншої, – вони засновані на соціальній взаємодії і виконують регулюючу функцію поведінки людей. Цінності розділяються іншими людьми і можуть зберігатися протягом життя декількох поколінь. Подібно соціальним установкам цінності – це уявлення людей про життя і прийнятну (раціональну) поведінку. **Цінність** – це *набуте, засвоєне з досвіду*

узагальнене поняття про те, що є бажаним. Це тенденція вибору, критерій постановки цілей і результат дій.

Цінності можна розглядати як етичний показник того, що можна і потрібно хотіти в цьому житті, як оцінювати інших людей і себе у відносинах з ними, до чого слід прагнути і намагатися досягти за допомогою тільки тих засобів, що схвалюються суспільством. У свою чергу засоби досягнення цілей теж є цінностями. Маккіавелівська думка, що "мета виправдовує засоби" була багато разів спростована самим життям, бо брудними руками чисту роботу зробити не можна.

Таким чином, цінності – це поняття, за допомогою яких соціологи намагаються визначити і об'єднати цілу низку явищ, станів і цілей, гідних того, щоб до них прагнути. Оскільки соціологія і соціальна психологія досліджує відносини людей у всьому їх різноманітті, проблема цінностей має принципове значення. На думку сучасного дослідника цінностей професора Єрусалимського університету Шалом Шварца, цінності відображають три універсальні потреби людського існування: біологічні потреби, потреби в скоординованих соціальних діях, а також все, що необхідно для виживання і функціонування групи (Блекуел, 2002, с. 240). Слід також уточнити, що щастя, до якого прагне людина, як вище моральне благо, також є сукупністю фізичних і духовних цінностей.

2. *Методика дослідження цінностей.* На початку 60-х років Мілтон Рокіч запропонував першу надійну методику дослідження цінностей (*Rokeach Value Scale, RVS*). Вона виявилася тим шляхом, який пояснив поведінку людей з різних культур, прошарків суспільства і соціальних груп. Рокіч запропонував два списки понять, як керівних принципів життя. Перший "термінальні цінності", це те, ради чого люди живуть у цьому світі на їх власну думку, тобто **цінності-цілі**. Другий список виявився фактично засобами, **інструментами**, за допомогою яких людина прагне досягти кінцевих цінностей-цілей. Друга група цінностей тісно пов'язана з суспільними поглядами на те, що важливо, а головне, – що допустимо в досягненні кінцевих цілей. Набір кінцевих і інструментальних цінностей у тесті Рокіча і сьогодні здатний дати цікаві матеріали дослідникам, які вивчають настрої, прагнення, емоційні стани людей. Саме цей тест послужив основою для проведення першого міжнародного дослідження голандського антрополога Гірта Хофстеде в 100 країнах світу на замовлення транснаціональної компанії IBM. У результаті цього дослідження учений вперше запропонував усі управлінські культури світу розділити по чотирьох критеріях:

– *індивідуалістичні і колективістичні*, рішення в яких ухвалюються двома способами, або на

основі і з урахуванням думки кожного індивіда, або однією особою, але діючою на благо всьому колективу;

- *маскулінні та феміністичні*, які визначаються правами жінок у суспільстві, їх впливом на стан справ у соціумі;
- *культури з короткою або довгою дистанцією влади*, що пов'язано або з партнерськими (коротка), або з жорстко ієрархічними (довга) відносинами в суспільстві;
- *уникнення невизначеності в управлінні*, коли спостерігається тим більше написаних і довгих інструкцій, чим слабкіше впорядковані ділові відносини і традиції взаємодії; у сталих індивідуалістичних країнах людям і без інструкцій зрозуміло, як вони повинні діяти.

Фактично Г. Хофстеде всі культури розділив на три групи: 1) східні (колективістичні), 2) західні (індивідуалістичні) і 3) змішані або прикордонні, до яких віднесена Росія, Україна, Туреччина, Греція, Південна Італія, Іспанія, Португалія та ін.

В останнє 20-річчя найбільший вплив на проблему вивчення цінностей мали дослідження Ш. Шварца, який особливу увагу надав визначенню універсального набору цінностей і структурі їх взаємозв'язку. З кінця 80-х років ним була організована Міжнародна програма порівняльного (крос-культурного) вивчення цінностей, з якою працювали в 60 країнах світу, а в дослідженні взяли участь близько 100 тисяч чоловік. Для широкого користування Шварц запропонував "Шкалу цінностей Шварца" (*Schwartz Value Scale, SVS*) і "Портретний опитувальник" (*Portraits Questionnaire, PQ*), за допомогою яких визначалися цінності і складався психологічний портрет особи. SVS відкидає просту класифікацію цінностей М. Рокіча на кінцеві та інструментальні цінності і визначає структуру чинників мотивації. Ця остання заснована на цінностях, які були виділені іншими дослідниками, знайдені в релігійних і філософських роботах різних культур. Шварц об'єднав цінності в десять різноманітних блоків мотивації, які він розуміє як основні типи і блоки цінностей. Автор стверджує, що *цінності – це існуючі за межами ситуації задачі, які служать інтересам індивідів або груп і представляють одну з десяти мотивацій або типів цінностей*.

Всім типам цінностей Шварц дав визначення, які ґрунтуються на їх головній цілі і визначив їх зміст на основі своїх досліджень:

1. **Самоспрямованість** або **самокерівництво**, як незалежність думки і вчинків, свобода,

прагнення до пізнання і творчості, допитливість, уміння вибирати, творення.

2. **Стимулювання** як бажання змін, привабливість напруженого, хвилюючого життя, прагнення до новизни, пошук нових вражень.
3. **Гедонізм** як прагнення до отримання задоволень, плотська сенсорна винагорода самого себе, насолода життям.
4. **Досягнення** як прагнення до особистого успіху за допомогою демонстрації компетентності, успішності, здібностей, честолюбства.
5. **Безпека** як надійність, пошук гармонії, стабільності в суспільстві, взаєминах з іншими і в собі самому, прагнення до чистоти і громадського порядку.
6. **Влада**, як прагнення отримати певний соціальний статус, контроль або домінування над людьми і ресурсами, соціальна сила, багатство, престиж.
7. **Конформність**, як обмеження дій, схильностей та імпульсів, які можуть зачепити або нанести шкоду іншим людям і порушити соціальні очікування або норми. Ввічливість, слухняність, шановне ставлення до старих і батьків.
8. **Традиції** як пошана, прихильність і визнання звичаїв та ідей традиційної культури або релігії, покірливість.
9. **Доброзичливість** як збереження і збільшення благополуччя близьких людей, чуйність, чесність, великодушність.
10. **Універсалізм** як толерантність і захист всіх людей і природи. Широкий розум, прагнення до соціальної справедливості, рівності, захисту навколишнього середовища.

На думку автора методики модель цінностей складає чотири орієнтації людей: 1) орієнтація на інших людей і урахування їх інтересів; 2) орієнтація на себе і прагнення до власної самореалізації; 3) орієнтація на інновації, зміни; 4) орієнтація на збереження існуючого суспільства і його традицій.

Відповідно до цих орієнтацій цінності згруповані в чотирьох секторах таким чином:

1. **Прихильність до змін** (самокерівництво, стимуляція).
2. **Консерватизм** (конформізм, традиційність, безпека).
3. **Самотрансцендентність** (орієнтація на інших, універсалізм).
4. **Самовдосконалення** (орієнтація на себе, влада і досягнення).

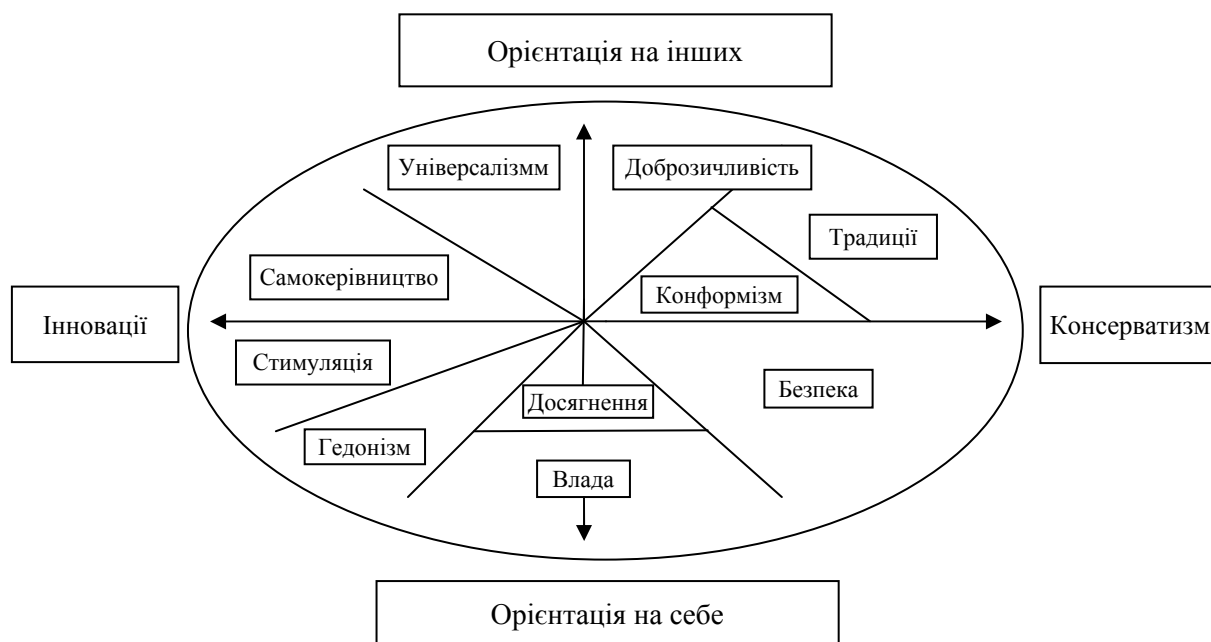

Рис.1. Теорія Ш. Шварца про десять цінностей і їх співвідношення в крузі цінностей (Puohiniemi, s. 10)

Шварц вважає, що в секторі між Консерватизмом і Орієнтацією на інших зосереджені цінності **колективізму**, і в секторі між Інноваціями і Орієнтацією на себе – цінності **індивідуалізму**. Найбільш важливим досягненням теорії Шварца виявилася можливість її застосування, як для вивчення індивідів, так і для вивчення народів. В останньому випадку Шварц пропонує вивчати цінності двох груп населення: вчителів, як носіїв традиційної культури народу, і студентів або старшокласників як носіїв нових орієнтирів у суспільстві.

Таким чином, індивідуальні цінності по Шварцу – це стійкі мотиви, цілі, яких люди прагнуть досягти в своєму житті. При оцінці подій, інших людей і способів своєї взаємодії люди виходять з власної системи цінностей. Кожна людина обирає для себе цінності з багатьох соціальних, побутових і культурних систем цінностей, з якими зустрічається в житті. Соціальні психологи звернули увагу на те, що цінності спочатку стають цінностями особи, потім групи, до якої вона належить. А пізніше, коли значення цінності зростає настільки, що вона стає важливою для багатьох людей, її починають називати **соціальною цінністю**. Так, з об'єкта дослідження соціальної психології цінності стають об'єктом розгляду соціології.

3. *Зміна цінностей як показник соціальної еволюції.* Цінності змінюються в часі, оскільки міняється саме суспільство і способи відносин між людьми. Вони виступають мірилом, за допомогою якого індивід може оцінювати значення, позитивне або негативне, власних соціальних дій і дій оточуючих його людей. Цінності також імпліцитно показують, які основні проблеми існують у суспільстві, оскільки

люди з їх допомогою виражають бажаний результат соціальних змін і формулюють за допомогою цінностей те, до чого вони прагнуть. Наприклад, у сучасній Україні такими цінностями виявилися останніми роками здоров'я, сім'я і матеріальне благополуччя, якого хочуть досягти практично всі вікові групи і верстви населення (Шангина, 2000, 2003). Варто зазначити, що Рокіч вважає ці цінності термінальними, тобто цілями, до яких люди прагнуть. Разом із цим необхідно враховувати при яких обставинах люди прагнуть до таких цілей, тобто необхідно вводити поняття соціальної еволюції, змін, що її визначають і цінностей, що відповідають соціальній ситуації.

Протягом ХХ століття відбулися особливо швидкі, і навіть стрімкі зміни в багатьох країнах, що привело до одночасного існування різноманітних цінностей, які часто суперечать одна одній. Щоб розібратися в причинах зміни цінностей, доцільно звернутися до соціологічної теорії суспільних трансформацій, тому що цінності змінюються в часі так само, як і змінюються суспільства. Цей процес ми називаємо соціальною еволюцією.

Американський соціолог Д. Белл у 1974 році ввів у науку поняття "постіндустріальне суспільство". Суть поняття полягала в тому, що більше 50 % працездатного населення США на початку 60-х років виявилось зайнятим у сфері виробництва послуг, а не в обробці сировини, як це було раніше. Країни Західної Європи досягли такого ж рівня на 20 років пізніше. Сьогодні по цьому шляху рухаються і всі інші країни і особливо інтенсивно Китай. Зміни в структурі виробництва і зайнятості працездатного населення вимагали принципово нових підходів до оцінки

розвитку суспільства. Якщо до цього найбільш значущими були тонни виплавленої сталі, здобутої нафти, виробленого зерна, то відтепер на передній край вийшло виробництво знань і користування інформацією. Це не означає, що сталь більше не плавлять, а продукти харчування не вирощують. Ці показники залишилися як і раніше значущими, але не вони визначають

рівень розвитку суспільства. Поява інформаційних технологій, нових засобів зв'язку і нанотехнологій виявилися рушійною силою змін у сучасних суспільствах. З початком користування обчислювальною технікою, що заснована на мікропроцесорах, позначився прихід нової технічної революції, оскільки ніколи раніше машина не вирішувала “розумових завдань”.

Таблиця 6.1

**Фази соціально-економічного розвитку
(фрагмент таблиці з книги Е. Аспа “Введення в соціологію”)**

	<i>Доіндустріальне (традиційне, аграрне) суспільство</i>	<i>Індустріальне суспільство</i>	<i>Постіндустріальне (інформаційне) суспільство</i>
Головний сектор виробництва	Заготівля і транспортування сировини	Обробка сировини	Виробництво послуг
Основна виробнича одиниця	Сім'я	Підприємство, завод, фабрика	Дослідницький інститут Сервісний центр
Рушійна сила	Природні ресурси	Створена енергія	Створене знання, інформація
Стратегічний ресурс	Продукти харчування	Реальний капітал, “склад правил”, “ноу-хау”	Освіта, розумовий (людський) капітал
Технологія	Ручна праця	Механізовані автоматизовані технології	Розумові технології
Перспектива часу	Спрямованість у минуле	Приспосованість до теперішнього часу	Спрямованість у майбутнє, прогнози, сценарії
Члени комунікації	Людина – природа	Людина – машина	Людина-Людина
Вищий рівень потреб	Основні побутові потреби	Соціальні потреби	Самореалізація, потреба в знаннях
Метод, керівник розв'язаннями	Здоровий глузд, метод проб і помилок, досвід	Емпіризм, випробувальне дослідження	Моделі, теорії ухвалення рішень, аналіз систем і т.п.

Послідовниками Д. Белла на підставі його досліджень була складена таблиця, яка дає уявлення про рівні розвитку суспільства у зв'язку із змінами в економіці, техніці і суспільстві. У наданому фрагменті цієї таблиці підкреслено найбільш важливі, на мій погляд, зміни в різних сферах життя суспільств. З одного боку, стала більш помітною значущість людських взаємин для соціально-економічного розвитку, що змусило соціологів ввести поняття соціального капіталу. А з іншого, – пріоритетними цінностями на постіндустріальній фазі розвитку стали *самореалізація особистості і потреба в знаннях*.

У зв'язку з тим, що в сучасному світі все більшого поширення набуває принципово нова технологія, постіндустріальну фазу частіше називають **“інформаційним суспільством”**. Цей термін з'явився в 1982 р. в Японії, де був розроблений “Проект інформаційного суспільства – національна мета до 2000 року” дослідницькою групою під керівництвом Й. Масуди. Ідея полягає в наступному: мірою того, як збільшується відсоток працездатного населення, зайнятого у сфері виробництва знань, освітніх послуг і

інформаційних технологій, суспільство просувається до інформаційного етапу розвитку. Це спричиняє зміну цінностей, а також стимулює зміни у відносинах людей.

Цінності традиційного, індустріального і постіндустріального суспільства. У реальному житті зміни цінностей відбуваються досить повільно під тиском обставин і змін життя. Так, у сучасній Україні, як і в багатьох інших країнах, одночасно присутні цінності і традиційного, і індустріального, і постіндустріального суспільства. Людям, зайнятим у сфері ручного виробництва, яким є, наприклад, збір плодів та овочів, або сфера виробництва зерна і продуктів харчування, ближче цінності традиційного суспільства. Тим, хто працює у промисловому виробництві, “рідними” є цінності індустріального суспільства, а молодим людям, працюючим у сфері комп'ютерних технологій, більш близькими виявляються цінності “інформаційного”. Сьогодні всі ці групи населення співіснують у будь-якій країні, але суть полягає в тому, які пропорції кожної з цих груп присутні в структурі працездатного населення. Чим менше зайнятих в

аграрній сфері (наприклад, у Фінляндії всього 2,5 %) і більше у сфері сучасних технологій, тим ближче суспільство до інформаційного етапу розвитку. При цьому зрозуміло, що люди пенсійного віку дотримуються цінностей того етапу, коли вони самі були в найбільш продуктивному періоді, а молодь орієнтується на реально існуючі умови. Тому в суспільстві можуть одночасно функціонувати і “уживатися” суперечливі або конкуруючі цінності. Разом з цим той факт, що всі когорти населення України орієнтуються на цінності традиційного суспільства, свідчать, що в країні все ще не вирішені проблеми індустріального суспільства, особливо у виробництві продуктів харчування.

Досягнення сучасних технологій привели соціологів до думки, що вони “тягнуть” за собою демократичні тенденції в трансформації суспільств, а значить і зростання індивідуалістичних культур. Наскільки це відповідає дійсності? Чи може користування мобільним зв'язком, телебачення і інформаційні технології перетворити суспільство Танзанії, Сенегала, кастової Індії, і навіть України в інформаційні? Або все ж таки за цим стоять більш глибокі і складні процеси. Тут слід ще раз повернутися до існуючої термінології.

4. *Дуалізм цінностей як природний стан світу.* Пропозиція Г. Хофстеде, про розподіл культур на колективістичні та індивідуалістичні, знайшла своє підтвердження і в дослідженнях Ш. Шварца. Його карта світу представила всі європейські культури як більш індивідуалістичні, а культури Азії і Африки більш колективістичними. У центрі його карти знайшли місце всі країни Латинської Америки, Росія, Грузія та Польща, які знаходяться в полі колективістичних культур, не набагато ближче до центру ніж Нігерія і Гана. Японія, Китай, Корея також знаходяться в просторі колективістичних культур, але зосереджені біля вектора **Майстерності, Ієрархії** та конфунціанських цінностей. У зв'язку з цим виникає необхідність більш докладно розглянути антропологічне підґрунтя наявних у світі культур і точніше визначити зміст індивідуалізму і колективізму, оскільки у ряді публікацій відбувається підміна понять. Так, індивідуалістичні культури, які представлені західними і північними європейськими країнами, США і Канадою, російські автори часто представляють як більш егоцентричні і такі, що заперечують значення колективів. На протилежність їм наводяться приклади колективістичних культур, переважно азійських, які пропонують вважати більш бажаним прикладом для слов'янських народів (див., наприклад, ст. Савіна). При цьому не враховується таке: індивідуалістичними культурами називають такі, що засновані на **праві індивіда**

приймати участь, висловлювати особисті думки і ухвалювати колективні рішення. До індивідуалістичних культур належать всі народи європейського антропологічного типу, в тому числі українці, росіяни і білоруси.* Колективістичними ж культурами називають ті, у яких рішення приймаються або одноосібно, або вузьким колом наближених осіб, з'єднаних навкруги офіційної фігури. Виконання такого одноосібного рішення забезпечується жорсткою ієрархічною структурою і вертикаллю влади з прийнятою системою супідрядності (див. статтю І. Мейжис і Л. Почебут). До таких культур відносять переважно азійські, східні культури.

Справа в тому, що культури формувалися в процесі еволюції людства і виявилися пов'язаними не тільки з певними народами, але і з антропологічними типами. Так, індивідуалістичні культури формувалися в Європі. Це було обумовлено екстремальними кліматичними змінами (періодичні заледеніння), які вимагали від гомонідів напруги всіх інтелектуальних сил, щоб кожного разу пристосуватися до нових умов виживання. Як слідство, для людей європейського антропологічного типу головними якостями стали відкритість новому досвіду і технологічне освоєння світу. Суворі потреби вимагали винахідливості для створення нових приладів для мисливства, засобів збереження тепла і харчових ресурсів в умовах достатньо жорсткої зими. До того ж умови навколишнього середовища, великі лісові масиви сприяли розвитку своєрідної соціальної культури мисливців-збирачів, які були замкнені на невеликих родо-племінних спільнотах. Саме в європейських народів протягом довгих століть існував первісний комунізм, який з часів античності став живильним джерелом для соціально-філософської думки про “золотий вік” людства. Головними ідеями культури стали **рівність, справедливий розподіл і права людини**. До індивідуалістичних культур належать всі народи європейського антропологічного типу, в тому числі і українці, предки яких не так давно, за ознаками історичного часу, були мисливцями-збирачами.

Колективістичними ж культурами називають ті, які сформувалися переважно на базі стародавніх землеробських племен. Ці культури з'явилися в долинах великих річок Азії і Африки (Єгипет), де були сприятливі умови для занять землеробством. Передбачуваність сезонних змін зробили ефективною культуру вирощування зернових. У поєднанні з процесом domestікації худоби це призвело до значного збільшення продуктів харчування і, як слідство, – до швидкого зростання населення. І тоді з'явилася потреба у нових формах управління великими спільнотами.

* Приймати рішення гуртом дожило в спільних справах українського і російського народу до початку ХХ ст. Воно було зведено нанівець тільки в ході колективізації і руйнування громад. Зверніть увагу на такі рядки П. Тичини: “На майдані, коло церкви, революція іде. Хай чабан, усі гукнули, за атамана буде”. У всіх європейських народів є слово голосування, тобто прийняття рішення **голосом**.

Саме це визначило появу перших держав, а згодом і монотеїстичних релігійних культів. Зрозуміло, що в таких величезних людських утвореннях вже неможливо було приймати колективні рішення голосом, як у мисливських спільнотах. Необхідним став принципово інший устрій. На чолі молодих держав опинилася одна особа, яку підтримувала військова верхівка і жерці. Але таке управління вимагало наявності чіткої ієрархії і бюрократії, без яких було неможливим виконання будь-яких рішень. Дійовість таких соціальних систем стала можливою за умови ієрархічної структури і вертикалі влади з жорсткою системою супідрядності. Поступово і дуже повільно ці складні управлінські форми, якими сьогодні користуються всі народи, розвинулися саме у представників землеробських племен, а інформація про них дійшла до нас у перших письмових джерелах, коли ці форми набули вже досконалої форми. Головною світоглядною цінністю для таких культур стає **досягнення соціальної гармонії та ієрархія**, яка є природною базою структури суспільства. Яскравим прикладом жорсткої ієрархії є кастова Індія, де кожна людина чітко знає своє місце за походженням і не вважає це приниженням її гідності.

Якщо дотримуватися викладеного антропологічного погляду на походження культур, стає не зовсім зрозумілим, чому Шварц розмістив народи Східної Європи в полі колективістичних культур. На мій погляд, це пов'язано з тим, що в теорії Шварца відсутній фактор історичного часу і поняття соціальної еволюції. Для того, щоб більш точно визначитись з приналежністю культур, необхідно ввести показник соціального розвитку і мати на увазі ті історичні сходинки, якими йдуть всі народи від первісних спільнот до інформаційного суспільства.

Неважко помітити, що за часів середньовіччя, коли більшість мисливців-збирачів сіли на землю, а найчисельнішим класом Європи стали селяни, у всіх європейських культурах запанувала ієрархія. На чолі всіх європейських держав постали королі та царі. У Північно-Східній Європі пізніше, ніж у Західній і Південній, країни якої стали правонаступниками Римської імперії. Так, Київська Русь скоріше була союзом міст-держав на кшталт стародавньої Греції, ніж централізованою державою, як хочуть її представити деякі історики, починаючи з Карамзіна. У зв'язку з розповсюдженням феодалних ієрархічних відносин культура європейців набувала якості колективістичних, традиційно-аграрних суспільств. Замість пантеону богів у всіх європейських народів запанувало християнство. Рішення тепер ухвалювалися переважно сюзереном, або ієрархічними підлеглими йому крупними феодалами. І лише на рівні селянських общин зберігався стародавній спосіб ухвалення

колективних рішень, які торкалися головних питань устрою спільного життя. Традиційне, аграрне європейське суспільство мало глибокі відмінності від Східного. Не дивлячись на ієрархію і жорсткі рамки соціального стану, дух авантюри, заповзятливості, прагнення до самокерівництва, досягнень і стимуляції залишалися цінностями європейської людини. Інакше важко пояснити мотивацію людей епохи великих географічних відкриттів і селянські колонізації в Україні і Росії. Дух свободи став головною рушійною силою поступового освоєння величезних просторів Сибіру російськими селянами, що протягом трьох століть тікали з центральних областей від утисків влади.

Технологічний засіб освоєння світу в кроманьйонців і стан первісного комунізму завжди зберігався в пам'яті європейців і став складовою їх колективного несвідомого. Прагнення до рівності спонукало європейських винахідників до створення речей, які б зрівнювали можливості всіх. Так, важко озброєний лицар дорівнював колись 100 селянам з батогами, але створення гвинтівки зрівняла можливості усіх озброєних. Саме тому, вчені схиляються до думки, що нові технології тягнуть за собою демократичні перетворення. Це так, тому що все, що прийшло у світ з індустріалізацією і науково-технічним прогресом створено європейцями. А народи Європи діють відповідно до культурних та світоглядних підвалин колективного несвідомого свого антропологічного типу.

Крім того, слід звернути увагу на той факт, що **зміст колективістичних цінностей** (традиції, конформізм, безпека) і індивідуалістичних (стимуляція, досягнення, самокерівництво) **відрізняється** в європейських і азійських культурах. В основі європейських колективістичних цінностей лежать ідеї рівності і прав людини, а в основі азійських – ієрархія як спосіб досягнення гармонії в суспільстві. Обидві великі культури мають свою історію досягнень та довели спроможність кожної діяти і виживати у сучасних умовах. Приклад надають колективістичні Японія і Китай та індивідуалістичні Західна Європа і США. Саме тому в кожному суспільстві присутні і колективістичні цінності, що захищають права спільноти і індивідуалістичні, що захищають права індивіда. У зв'язку з цим культури було б точніше назвати **рівноправними і ієрархічними**. Наприклад, традиції для британців це – парламент, як представництво міських та сільських общин, пошана до прав людини, прагнення справедливості і гордість за приналежність до свого класу. Традиції для індійського суспільства будуть принципово іншими: спадкова приналежність до каст, ендогамія і покірливе визнання свого місця в ієрархії, що панує в суспільстві. Такий стан сприймається як доля, опір якій культурою не передбачається.

Таким чином, виникнення культур, їх подвійність у сучасному світі є наслідком еволюції людських спільностей. Кожна з культур носить природний характер і пов'язана з певними антропологічними типами, які не потребують виправлення або уніфікації на підвалинах однієї з них. Культури рівноправні, а не однакові. У цьому їх перевага і надійність людського існування. Крім того, коли ми порівнюємо культури, слід мати на увазі не тільки їх ціннісні орієнтації, але і етап соціальної еволюції кожного соціуму. У світі присутня виразна нерівність соціально-економічного розвитку при достатньо однорідному розумінні змісту основних цінностей. Спробуємо пояснити свою позицію на прикладі України.

5. *Українські цінності.* Як ми зазначили, всі слов'янські народи належать до європейського антропологічного типу для яких рівність, справедливості розподілу і право на рішення є базовими цінностями. Вони зберігалися в Україні на рівні селянських громад, які колективно вирішували всі питання спільного життя. У середньовічному аграрному суспільстві переважала культурна і соціальна єдність. Людей об'єднували загальні цінності і норми. Перехід до індустріального суспільства привів до суперечності між сталими традиційними цінностями і новими, визначеними промисловим виробництвом. Саме в ході індустріалізації виникли нові форми європейського колективізму, які називають **солідарністю** (Е. Дюркгейм).

В Україні індустріалізація співпала з роками комуністичного режиму і сталінської диктатури, а тому перехід був особливо хворобливим. Так, індустріалізація вимагала грамотного працівника, пристосованого не до сезонного виробництва, а до цілорічного виробничого циклу, постійного вдосконалення робочих навичок. Це вимагало, з одного боку, більшої віддачі, постійної напруги, певної аскези в трудовій діяльності, але з іншого, – і більш широкого споживання товарів, вироблених іншими людьми, довіри до їх продуктів і послуг. Саме цього більш широкого споживання і довіри до інших у роки комуністичної диктатури і не існувало. У зв'язку з постійним товарним дефіцитом українці продовжували самостійно вирощувати продукти харчування і активно заготовляти їх всіма доступними засобами, інтенсивно працюючи за межами професійної діяльності. І сьогодні значна частина українців працюють по 15-16 годин на день, особливо влітку, тобто 8-9 годин на роботі, плюс 7-8 на своєму городі або ділянці, продовжуючи залишатися в цьому представниками аграрного суспільства. Становище погіршилося в перші роки незалежності України, коли працівники закритих шахт та суднобудівних заводів перетворилися на первісних мисливців-збирачів. Тільки збирали вони не продукти харчування, а відходи споживання. Українське

суспільство і сьогодні страждає від взаємної недовіри і відсутності солідарності, продовжуючи нести в собі пережитки традиційного, аграрного суспільства.

Такий стан речей позначився на цінностях українського суспільства. Тому можна сказати, що цінності дійсно орієнтують людей і керують їх поведінкою, але більшою мірою *конкретна соціальна ситуація в суспільстві, етап соціальної еволюції диктує процес формування і зміст основних цінностей людей.* Цінності виявилися головним чинником в орієнтації поведінки і формуванні світоглядної позиції індивідів. Вони складаються під впливом конкретної соціальної ситуації в суспільстві. Те ж саме відбувалося і в західних країнах у період індустріалізації протягом XIX ст. – першої половини XX ст., коли суперечності в суспільстві настільки загострилися, що вони вилилися в програми політичних партій та їх боротьбу за місця в представницьких органах влади на основі сформульованих цінностей. Саме в програмних документах політики прагнули сформулювати основні цінності у вигляді гасел і програмних вимог.

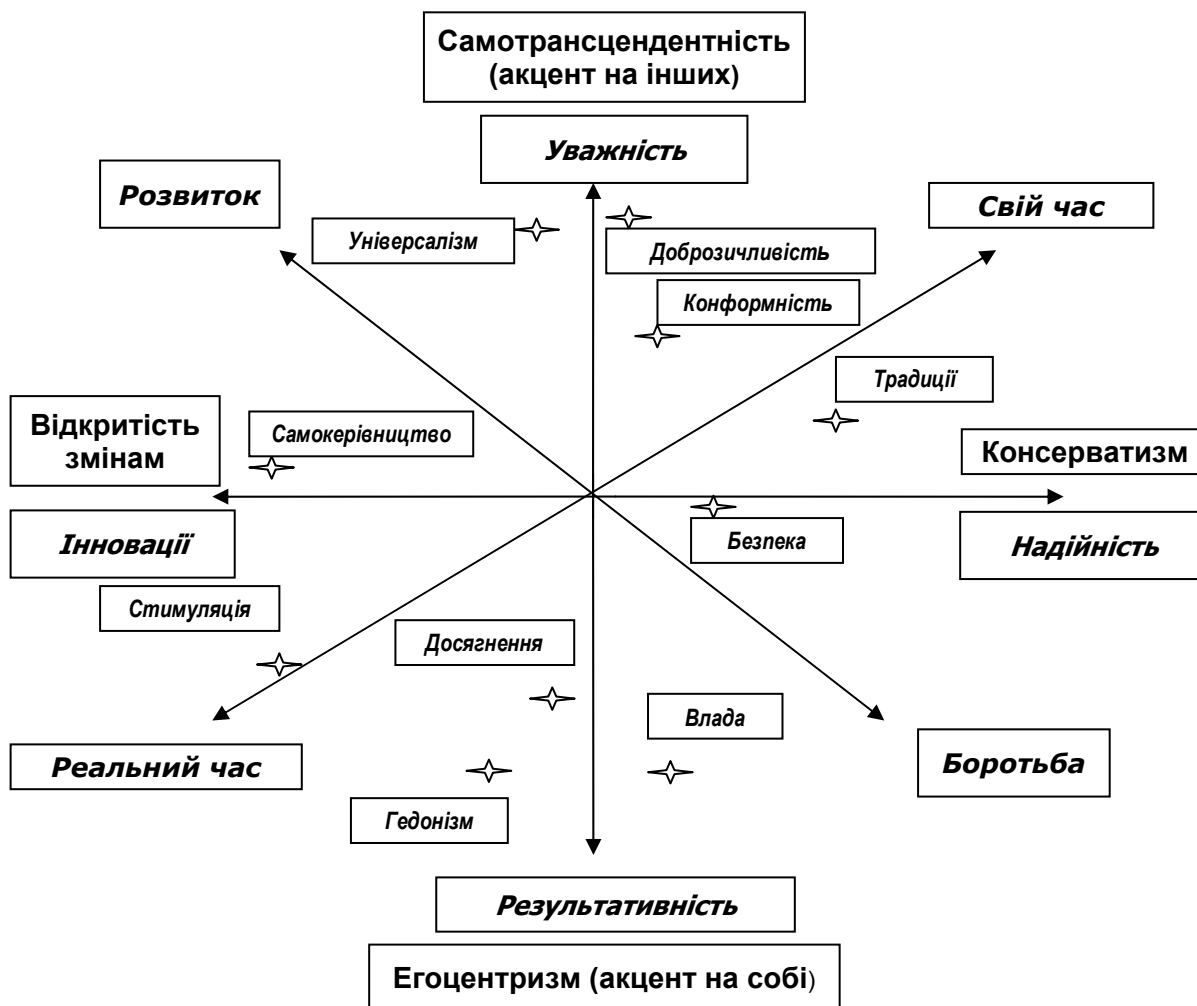
6. *Зміна цінностей у сучасному світі.* Дослідження останніх років показали, що цінності – це не статичне утворення, але ментальні структури людей, які здатні змінюватися. Більше того, ці зміни свідчать про соціальну еволюцію, яка спостерігається у всьому світі. Одним з найбільш переконливих досліджень соціальних змін стало 15-річне вивчення цінностей Мартті Пуохініємі у Фінляндії на основі тесту Ш. Шварца.

Звертаємо увагу читачів на таке: підхід до цінностей Шварца на культурному рівні незалежний від розуміння цінностей на індивідуальному рівні. *На індивідуальному рівні* виділені мотивації або типи цінностей явилися основними принципами, на яких побудовано життя людини. Сенс особистих цінностей відображається в схемі їх взаємозв'язків з іншими цінностями. Для цього застосовується аналітичний метод під назвою "аналіз якнайменшої площі". Взаємозв'язок цінностей десяти типів, що входять до складу чотирьох ціннісних категорій більш високого порядку уявляє собою континуум взаємозв'язаних спонукань, що замикаються в круг. Прихильність до однієї цінності може бути сумісна і з іншими цінностями або навпаки, – суперечити їм. Наприклад, турбота про сім'ю (з категорії *доброчливість*) сумісна з турботою про навколишнє середовище (*універсалізм*), але суперечить пріоритетності власних потреб перед потребами оточуючих у досягненні персональних цілей (*досягнення*).

У ході досліджень М. Пуохініємі було опитано більше 10 тисяч респондентів, що дало можливість встановити ті зміни, які відбулися в країні за роки існування інформаційного суспільства. Всі цінності, запропоновані Ш. Шварцем, мають

місце у фінському суспільстві, і ті, що називають колективістичними, і ті, що пов'язують з індивідуалістичними культурами. За всі роки

спостережень вони практично не змінили свого положення в списку по ступеню пріоритетності:

Ідея карти цінностей Мартті Пуохініємі (2006, s.)

1-е місце займає найбільш важлива у фінському суспільстві цінність **Доброчливість**, яка пов'язана з такими просоціальними мотивами людської взаємодії, як доброчливість і чесність відносин, відповідальність, поблажливості, дружба і зріла любов;

2-е місце – **Безпека**, яка у фінів має на увазі не захист від зовнішніх ворогів, а безпеку в повсякденному житті, починаючи від розмітки на автостраді і обов'язкової каски для маленького велосипедиста і закінчуючи безпекою на кожному робочому місці. На таку безпеку спрямована вся організація суспільства;

3-е місце – **Універсалізм**, який припускає у фінському суспільстві розуміння, терпимість, захист благополуччя людей і природи. Цінність, що важлива в контактах з представниками інших народів, у фінів більше орієнтована на збереження і благополуччя навколишнього середовища, відносин між людьми. Це увага до чистоти повітря і води, стану лісів і полів, благополуччя всіх: дітей, старих, інвалідів, домашніх і диких тварин. Це вимогливість до якості харчових продуктів і

довіра до всього, що вирощено і створено у власній країні;

4-е місце – **Конформність**, як заборона і запобігання дій, які можуть принести шкоду іншим людям і співтовариству в цілому. Протягом останніх 10 років Конформність і Універсалізм мінялися місцями за наслідками опитувань у 1999 і 2005 році.

5-е місце – **Самокерівництво**, яке передбачає самостійність мислення, вибору способів дій, творчої і дослідницької активності, прагнення до автономності і незалежності, заперечення ієрархії. Зовнішньо у фінському суспільстві це виявляється у звичаї звернення людей один до одного на "ти", навіть дітей до вчителя і студентів до професора, не кажучи про те, що в ділових відносинах ця форма партнерського спілкування стала загальноприйнятною;

6-е місце – **Гедонізм**, який у фінському суспільстві цілком виправданий зручністю і комфортабельністю побуту, прагненням до гармонії у ділових взаєминах людей. Умови життя такі, що боротися з штучними труднощами не потрібно. Разом із тим гедонізм

не припускає неробства, ліні, неуважності до потреб оточуючих. За наслідками 4 опитувань гедонізм двічі займав 5 рядок у рейтингу.

7-е місце – **Досягнення**, яке передбачає прагнення до успіху за допомогою соціальної і професійної компетентності. У суспільстві цінується інтелект, інноваційний потенціал особи, творчі уміння в практичній діяльності. Досягнення особливо цінуються у виробничій сфері.

8-е місце – **Стимуляція** як потреба в різноманітності і глибоких переживаннях для підтримки оптимального рівня активності. Ця потреба властива у Фінляндії найбільше молодим жінкам 14-28 років.

9-е місце – **Традиції** як підтримка традиційних способів поведінки, які стали символом національної солідарності і забезпечили виживання соціуму. Окрім традиційної прихильності цінностям лютеранської релігії, що вимагає від людини працьовитості, старанності і чесності, фіни пишуться своїм умінням доводити кожну справу до кінця, завзятістю (*sisu*) і моральними якостями.

10-е місце – **Влада** як досягнення і збереження домінуючої позиції в суспільстві. У фінському суспільстві влада і багатство чітко розділені. Якщо людина хоче досягти багатства, йому не потрібна влада в соціумі; до соціальної влади прагнуть як до способу служіння інтересам суспільства. Це не означає, що представники влади бідняки, але точно не мільйонери (Puohiniemi, s. 56).

За наслідками досліджень М. Пуохініємі цінності виявилися найбільш тісно пов'язаними з віком і статтю. На індивідуалістичні цінності (стимуляція, досягнення і гедонізм) більше орієнтовані чоловіки і молодь обох статей, які в будь-якому суспільстві є носіями інновацій. Жінки середнього віку і старі люди виявилися зосередженими в квадраті колективістичних цінностей: традиції, безпека, доброзичливість і конформність. Подібний розподіл цінностей серед чоловіків і жінок, молодих і старих продиктовано не стільки культурою, скільки закладено генетично, а тому буде присутнє в будь-якій культурі. В молодості людина може цінувати незалежність і свободу, а в старості – благополуччя і життєвий комфорт. Чоловіки більше прагнуть досягнень і освоєння нового досвіду, а жінки орієнтовані на традиційні цінності любові й сім'ї.

Найбільш важливою частиною дослідження М. Пуохініємі стала констатація змін у стані цінностей фінського суспільства. У карту-схему автор вводить нові назви 4-х секторів і додатково сектор “Опортуністи”, тобто люди, які заперечують всі цінності. Вони згруповані таким чином:

1. Терпимі **новатори** (сектор “розвиток”; з 20 % в 1991 р. < до 24 % в 2005 р.).

2. Індивідуалістичні **новатори** (сектор “реальний час”; з 27 % > до 22 %).

3. Доброзичливі **консерватори** (сектор “свій час”; з 19 % > до 17 %).

4. Обережні **консерватори** (сектор “боротьба”; з 20 % < до 22 %).

5. Кількість “опортуністів” за останні роки виросла з 14% до 15 %.

Наведені дані свідчать, що після 2000 р. люди відреагували на глобальні зміни в світі. Так, істотно втратили у “вазі” **Індивідуалістичні новатори** (– 5 %), за рахунок зниження *Гедонізму*. Вони віддали частину своїх голосів загальній безпеці – Обережним консерваторам у владі (+ 2 %), і традиційним цінностям, тобто Доброзичливим консерваторам (+ 2 %). У свою чергу знизився відсоток і **Доброзичливих консерваторів**, 4 % голосів яких перемістилися у бік **Універсалізму**, тобто до новаторів, які керуються суспільними цінностями.

Таким чином, фінський соціолог у своєму дослідженні констатував зсув ціннісних пріоритетів у бік просоціальних цінностей, коли інновації повинні служити інтересам всього соціуму, а забезпечити такий стан речей повинна влада.

Фінляндія є країною, у якій на початку 80-х років політики оголосили курс на створення держави загального блага. Задача була досягнута передусім за рахунок підвищення якості рівня освіти, розвитку високих технологій, що і дозволило країні посісти одне з перших місць у світі по рівню забезпеченості засобами зв'язку та їх користуванню (мобільні телефони, Інтернет, комп'ютери), а також рівня освіти і життя в цілому. Сучасне суспільство зміною цінностей фактично визнало необхідність продовження інноваційного розвитку, але заради благополуччя всіх. Це особливо важливо в умовах змін клімату, глобального потепління і нових загроз, навислих над Європейським континентом і світом у цілому.

Дослідження цінностей за допомогою тесту Шварца дозволяє побачити зміни, які відбуваються в суспільстві. У дослідженні Пуохініємі аналізувалися також і інші традиційні для соціології показники: найбільш популярні в кожній віковій групі ЗМІ, телеканали і періодичні видання, музичні смаки, політичні переваги, користування Інтернетом та ін. Все це дозволило автору більш чітко сформулювати висновки: досягненню сучасного рівня розвитку фінському народові допомогли його традиційні цінності, які дали можливість після Другої світової війни швидко вийти із стану аграрного суспільства, фактично не затримуючись на фазі індустріалізації, перейти до інформаційного суспільства.

В Україні досліджень за допомогою тестової методики Ш. Шварца поки організовано не було. Це завдання належить вирішувати новому поколінню молодих дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асп Э. Введение в социологию. – СПб., 2000. – 248 с.
2. Блэкуэлл Р., Миниард П., Энджел Д. Поведение потребителей. 9-е изд. – СПб., 2002. – С. 241.
3. Бызова В.М. Жизненные ценности молодежи республики Коми на рубеже веков: кросскультурный аспект // Психологический журнал. – 2002. – № 1. – С. 101-112.
4. Лебедева Н.М. Базовые ценности русских на рубеже XXI века // Психологический журнал. – 2000. – № 3. – С. 73-87.
5. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопр. филос. – 1996. – № 4.
6. Мейжис І., Почебут Л. Індивідуалізм чи колективізм? // Соціальна психологія. – 2006. – № 6. – 2007. – № 1.
7. Почебут Л.Г. Социальные общности. Психология толпы, социума, этноса. – СПб., 2005.
8. Савин А.В. Российская Евразия в “мире цивилизаций” // http://www.e-journal.ru/p_euro-st3-23.html (24.3.2004).
9. Шангина Л. Народ золотой середины? Эскиз социально-психологического автопортрета // Зеркало недели. – 2000. – 4 марта. – № 9.
10. Шангина Л. Два поколения под ковром // Зеркало недели. – 2003. – № 17 (442). – 8-16 мая.; или <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/print/38478>.
11. Puohiniemi M. Täsmäelämän ja uusyhteisöllisyyden aika. – Vantaa: Limor kustanus, 2006.
12. Schvarts S.H. Universals in the Content and structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. In M.Zanna (ed): Advances in experimental social psychology, vol 25. Oralando, FL: Academic, 1992.